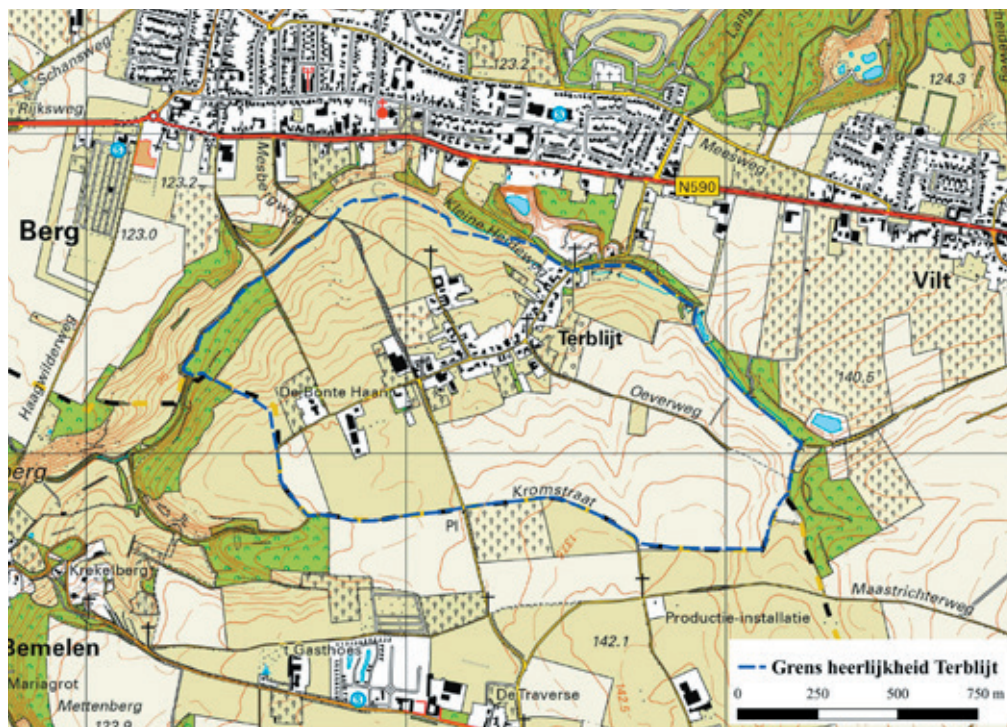

Muntslag in de heerlijkheid Terblijt rond 1565

Heren als valsemunters

Harry Weinberg

De grens van de heerlijkheid Terblijt (blauwe lijn), aangegeven op de huidige kaart. Kaartontwerp: Marnix Haesen.

Terblijt, een kleine en onbeduidende heerlijkheid tussen Maastricht en Valkenburg, kwam in de tweede helft van de zestiende eeuw kort in de schijnwerpers te staan als een centrum van valsemunterij. Tegen de muntmeester en tegen de heer van Terblijt werd hard opgetreden. Dit roept de vraag op wat de status van deze heerlijkheid eigenlijk was, en of de heer het recht van muntslag had.

In het grensgebied van de Nederlanden en het Rijk lagen veel kleine heerlijkheden die in Limburg traditioneel als 'vrije Rijksheerlijkheden' worden betiteld. Daarmee wordt een staatsrechtelijke status en mate van onafhankelijkheid gesuggereerd die zij in feite zelden hadden. Het recht van muntslag wordt vaak gezien als een indicatie voor deze bijzondere status, een privilege dat, naast de grote landsheren, ook een aantal van deze heerlijkheden zou hebben gehad. Het is een feit dat in de

tweede helft van de zestiende eeuw allerlei heren van dergelijke gebiedjes zich plotseling meenden te kunnen herinneren dat zij al eeuwenlang het recht hadden om munten te slaan. Zo ook de heren van de minuscule heerlijkheid Terblijt. Heel even trok Terblijt daardoor de aandacht, werd de naam bekend bij bestuurders in Luik, Brussel en Düsseldorf, stond Terblijt op de agenda bij een vergadering van de Nederrijns-Westfaalse Kreits, en werd zelfs de keizer in Wenen geconfronteerd met het bestaan van deze heerlijkheid. Los van valsemunterij, is de vraag of muntslag in Terblijt in principe het uitoefenen van een bestaand privilege was, een aspect van de bijzondere status van de heerlijkheid, dan wel een illegale activiteit?

De geschiedenis van Terblijt wordt kort behandeld en daarna de status van Terblijt in algemene zin. Vervolgens komt de muntslag uitgebreid aan de orde. Tot slot wordt een pro-

ces behandeld dat licht werpt op rechterlijke bevoegdheid in theorie en praktijk. De wapens van de heren van Terblijt krijgen aandacht in de vorm van afbeeldingen, vooral vanwege hun esthetische waarde.

De geschiedenis van Terblijt tot 1565

De heerlijkheid was slechts 133 hectaren groot en van oost naar west nauwelijks twee kilometer lang. Het gebiedje werd grotendeels omsloten door twee andere heerlijkheden, Berg en Bemelen, die respectievelijk aan het kapittel van Sint-Servaas en aan het kapittel van Onze Lieve-Vrouw in Maastricht toebehoorden. In het oosten was er een klein stukje grens met de heerlijkheid Oud-Valkenburg, onderdeel van het Land van Valkenburg. De heer van Valkenburg was bovendien voogd in zowel Berg als Bemelen.

De oudere geschiedenis van Terblijt is grotendeels obscuur. Terblijt had geen eigen kerk, maar behoorde tot de parochie Berg. De inwoners van Terblijt hadden gebruiksrechten met betrekking tot de gemene gronden (de *gemeynte*) gelegen in Berg.¹ Terblijt lijkt daarom in de middeleeuwen te zijn afgesplitst van Berg, misschien door toedoen van de heer van Valkenburg als voogd van Berg. De tienden in Terblijt kwamen niet (of niet meer?) toe aan het kapittel van Sint-Servaas, zoals in Berg het geval was. Wie er recht op had is niet bekend, behalve wat betreft het gedeelte dat toekwam aan de pastoor van Berg. De heren van Terblijt verbleven niet in hun heerlijkheid. Van een kasteel is niets bekend. De oudste vermelding van Terblijt als heerlijkheid is te vinden in een document dat dateert uit 1409. Daarin is sprake van 'Trumblyt'.² Heer van Terblijt was toen Christiaan van Merode, die ook heer van

De aan Terblijt grenzende heerlijkheden, en de ligging ten opzichte van het Land van Valkenburg. Kaartontwerp: Marnix Haesen.

Rimburg was en eigenaar van het kasteel daar. In Terblijt lijkt er niet meer dan een hoeve van de heer te zijn geweest, 'die hoeveyseye soe wie die gelegen is te Trumblyt'. Christiaan stelde in 1409 al zijn bezittingen in Terblijt, dat wil zeggen de genoemde hoeve met circa 42 bunder land, tot onderpand voor een door hem verkochte erfpacht. Bezit met regelmatige inkomsten werd zo omgezet in een geldbedrag ineens, dat Christiaan blijkbaar nodig had.

Wie de heren van Terblijt waren vóór deze Christiaan van Merode is niet bekend. Hoewel de heren van Gronsveld vaak als heren van Terblijt worden genoemd, is er daarvoor eigenlijk geen bewijs. Christiaan van Merode was gehuwd met Mechtild van Gronsveld. Hij werd heer van de heerlijkheid Heiden bij Aken door ruil met zijn schoonvader, Hendrik van Gronsveld. Terblijt zou onderdeel kunnen zijn geweest van deze ruil, of tot de bruidsschat van Mechtild kunnen hebben behoord, maar dat blijft speculatie. Ook later in de vijftiende eeuw zijn er nog onduidelijkheden. Er is beweerd dat Godart van Dobbelsey in 1447 eigenaar was van de heerlijkheid (hoe hij dat dan was gewor-

1 In de zestiende eeuw hebben de inwoners van Berg geprobeerd hun burenen in Terblijt het gebruik te ontzeggen in een proces voor de Raad van Brabant in Brussel. Rijksarchief te Brussel (Vorst), Archief van de Raad van Brabant, Processen van de gemeenten, inv. nr. 323.

2 Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Abteilung Rheinland (hierna: LNRW), Paffendorf, Urkunden, nr. 122.

▲ Wapen van een 'Herr von Schönrodt, Herr zu Heiden' zoals weergegeven in Conrad Grünenberg's *Wappenbuch*, waarvan de oudste versie uit 1483 dateert. Bron: Bayerische Staats Bibliothek, Cgm 9210.

▼ Het wapen van de voormalige gemeente Eyselshoven. (Publieke domein).

▲ Het wapen Van Schönrode zoals (vijfmaal!) weergegeven in het in het 'Bruderschaftsbuch' van de Gulikse Hubertusorde. De richting van de balk wijkt af en hier is de gouden helft van het schild boven. Bron: Bayerische Staatsbibliothek, München: Cod.icon. 318.

den is niet duidelijk) en deze in 1472 zou hebben verkocht aan Johan van Schönrode. De auteurs die dat vermelden geven hiervoor geen bronnen aan.³ De eerste oorkonde waarin Johan van Schönrode heer van Terblijt wordt genoemd dateert uit 1472.⁴ Het zou kunnen dat Christiaan van Merode, gedreven door verdere geldbehoefte, de heerlijkheid had verkocht. Het is ook mogelijk dat Johan van Schönrode heer van Terblijt werd door zijn huwelijk in 1468 met Maria van Merode tot Heiden, kleindochter van Christiaan. Uit dit geslacht Van Schönrode (*Schoenraedt*, *Schönrath*) kwamen drie heren van Heiden en Terblijt voort.

Het wapen van een heer van Heiden en Terblijt uit het geslacht Schönrode, mogelijk

Johan, is afgebeeld in een Zuid-Duits *Wappenbuch* uit de tweede helft van de vijftiende eeuw. Hier is het wapen Schönrode gecombineerd met het wapen dat de Van den Bongarts voerden die in de veertiende eeuw eigenaren waren van het huis Heyden, met als laatste Godart van den Bongart of Van der Heyden, overleden in 1374.⁵ Het wapen Schönrode is in 1931 opgenomen in het wapen van de voormalige gemeente Eyselshoven, dat onderdeel vormde van de heerlijkheid Heiden.

Johan van Schönrode overleed in 1486 en werd opgevolgd door zijn zoon Werner, die in 1542 overleed en op zijn beurt werd opgevolgd door zijn zoon Frans van Schönrode, de laatste heer van Terblijt uit dit geslacht. Deze overleed

3 Wit, J.J. de, en J.A. Flament, 'De vorming der heerschappijen op het grondgebied in Limburg of die zich daarover hebben uitgestrekt, van de Romeinse overheersing tot 1814-1817', in: *PSHAL* 47 (1911) 1-259 [50]. Franquinet, G.D., 'Bijdragen tot de geschiedenis van Eijgelshoven', in: *De Maasgouw* 3 (1881) 609-610.

4 Vermelding van 'Johann von Schoenroide Herr zur Heyden und zur Blydt'. Gräflich von Mirbach'sche Archiv zu Harff.

5 De naam van het huis wordt gewoonlijk als 'Heyden' geschreven, die van de heerlijkheid als 'Heiden'.

in 1546 zonder kinderen. Erfgenaam van Terblijt en Heiden werd een nicht van Frans van Schönrode, Maria Maschereel, wier moeder een Van Schönrode was. Maria was erfdochter van Wijnandsrade en was gehuwd met Willem (I) van den Bongart. Maar de weduwe van Frans van Schönrode, Theodora van Bronckhorst-Batenburg, had zolang zij leefde het recht van vruchtgebruik met betrekking tot Heiden en Terblijt. Zij hertrouwde in 1548 met Dietrich van Millendonck, heer van Schönau. Willem van den Bongart meldde zich na de dood van Frans van Schönrode bij de schepenen van Terblijt om de heerlijkheid als erfgenaam in bezit te nemen, maar de weduwe was hem voor geweest en had de heerlijkheid namens haarzelf in bezit laten nemen, op basis van haar recht van vruchtgebruik. De schepenen erkenden haar als vrouwe van Terblijt. Willem (I) van den Bongart overleed in 1554, Theodora pas in 1563. De beide zoons van Willem verdeelden de erfenis van hun ouders in september 1564. Terblijt en Heiden kwamen aan de oudste, Willem (II), Wijnandsrade aan zijn broer Werner.

De status van Terblijt

In 1568 legden de schepenen van Terblijt de volgende verklaring vast, afgelegd door een aantal oudere inwoners van de heerlijkheid:

‘[...] dat die herligkeit Blitt [...] dem Landt van Valckenburgh nitt reint [er niet aan grenst] und auch nit gehoert, dass Kön. Majj. [de Spaanse koning] of jemandtz anders enigh gebott oder verbott daer gehaidt hat, dan allein ein Her van der Blitt.’⁶

Terblijt ligt dicht bij Valkenburg, maar er was geen leenband met de heer van Valkenburg of met een andere leenheer. Dat een kasteel ontbrak, en dat de heren andere bezittingen hadden, betekende in dit geval blijkbaar dat er in de feodale periode geen interesse was om Terblijt tot leengoed te maken. Het ontbreken van een leenband was dus eerder een teken van onbelangrijkheid dan van een bijzondere status. De schepenen van Terblijt verklaarden in 1568 verder dat in hun ‘Schöffenchuch’ een verklaring van de heer van Terblijt uit 1470 was vastgelegd dat hij de heerlijkheid van god ontving en ‘gegen die heilige Sonne’, dat hij daarbij een munt en een groen blad omhoog wierp en wat munten uitstrooide voor de onderdanen.⁷

Dit was dus een stelling die een heer van Terblijt had laten vastleggen, niet de eigen wetenschap van de schepenen. Terblijt zou een zogenaamd ‘zonneleen’ zijn, een term die in de zestiende eeuw werd bedacht voor allodiale heerlijkheden (heerlijkheden zonder leenband), maar die juridisch verder geen bijzondere inhoud heeft.

De schepenen verklaarden verder: ‘Item unser Banck recht is Richs Recht und die Hern van Aichen seindt uns Heufft’. Vanuit de schepenbank van Terblijt bestond traditioneel hoofdvaart op de schepenstoel van Aken. Hoofdvaart was raadpleging van een andere rechtbank, het vragen van juridisch advies door de schepenen. Weliswaar was het in de eerste helft van de zestiende eeuw al gebruikelijk dat partijen, na een vonnis dat hun niet aanstond, konden eisen dat alsnog hoofdvaart plaatsvond, maar van appelprocessen was toen nog geen sprake. In de tweede helft van de zestiende eeuw veranderde het karakter van de rechtsgang op de schepenstoel geleidelijk in appel. De rechtsgang (ook de hoofdvaart) op de schepen-

6 Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (hierna: HHStA), RHR, Judicialia, Alte Prager Akten, inv.nr. 25-3, f. 11-11a.

7 ‘Vort finden weir Scholtis und Scheffen der Herligkeit Blitt uf unsern Scheffen Buch van dato anno 1470, van wort zu wort wie hernach folgt: Item Ich [de heer van Terblijt] empfingh die Herligkeit van uns hern Gots wegen, und gegen die heilige Sonne, mit einen blinckende pfenningk und groenen blaete, mit streuung etzlichs gelts wieder die underthanen.’ Ibidem.

stoel van Aken wordt vaak als een criterium gezien voor het zijn van 'vrije Rijksheerlijkheid', maar feitelijk was het belang voor de staatsrechtelijke status niet erg groot.

De schepenen benadrukten dus dat Terblijt 'rijks' was, maar dat hield in feite alleen in dat de heerlijkheid niet 'Valkenburgs' zou zijn. Afgezien van de rechtsgang op de schepenstoel van Aken, kende Terblijt geen structurele contacten met het Rijk. Terblijt was geen lid van de Nederrijns-Westfaalse Kreits, betaalde geen bijdragen aan het Rijk en ook geen bijdragen aan de financiering van het Rijkskamergericht. In 1568 zou de heer van Terblijt zich wel rechtstreeks tot de keizer wenden met een rekest (zie hierna), maar dat had heel persoonlijke redenen en zou een unicum blijven. Dat Terblijt rijksonmiddellijk zou zijn, werd overigens in 1571 in een proces voor het Rijkskamergericht namens de hertog van Gulik ontkend (zie hierna).

Ondanks het ontbreken van een leenband ging men vanuit het Land van Valkenburg Terblijt in de zestiende eeuw als een soort satelliet beschouwen, die zou moeten bijdragen in de lasten van de Landen van Overmaas. Mogelijk gebeurde dit omdat Wijnandsrade, dat wel een leen van Valkenburg was, in het bezit was van de familie Maschereel, terwijl Maria Maschereel, na de dood van Frans van Schönrode in 1546, ook rechten had op Terblijt. Maria bracht het bezit van beide heerlijkheden in handen van het geslacht Van den Bongart. Terblijt werd dus mogelijk 'meegetrokken' met Wijnandsrade. In 1546 werd Terblijt vanuit Valkenburg, samen met de heerlijkheden Hoensbroek, Wijnandsrade, Eckelrade (dat wil zeggen de zogenaamde Bijbank), Vaesrade en Elsloo, aangeslagen om te contribueren in een bede voor Karel V, op te brengen door het Land

Het wapen Van den Bongart zoals weergegeven in het 'Bruderschaftsbuch' van de Gulikse Hubertusorde. Bayrische Staatsbibliothek, München: Cod.icon. 318.

van Valkenburg.⁸ Terblijt moest 75 gulden betalen, wat blijkbaar ook gebeurde, want de schepenen van Terblijt verklaarden in 1548 dat er in het verleden betaald was aan het Land van Valkenburg. Ook in de bede van 1554 werd Terblijt aangeslagen en blijkbaar gedwongen te betalen.⁹ In 1559 volgde een nieuwe bede, en Terblijt zal weer hebben moeten bijdragen. In de Tachtigjarige Oorlog was er sprake van een eindeloze reeks beden, inkwartieringen, en overige lasten, en Terblijt ontkwam hier niet aan, net zomin als Wijnandsrade. In 1570 werd Terblijt in de bede aangeslagen voor 135 Brabantse guldens, te betalen in de volgende

8 RHCL, LvO, inv.nr. 622. Voor de Bijbank zie: Th.J. van Rensch, *Licht op het Zonneleen Gronsveld* (Werken LGOG 23) (Maastricht 2017) 149-150.

9 Meulleners, J.L., 'Legertochten tusschen Maastricht en Mook sedert 1568 tot 1575 en gelijktijdige belastingen en inkwartieringen te Elsloo', in: *PSHAL* 25 (1888) 161-355 [164-165].

vier jaren.¹⁰ In een register van 1577 staat Terblijt vermeld met een aanslag van 45 gulden en 12,5 stuivers voor dat jaar.¹¹

Toen Willem (I) van den Bongart in 1547 of 1548 door de schepenen van Terblijt niet als heer werd erkend, accepteerde hij dit niet. Hij wendde zich echter niet tot de schepenstoel van Aken, maar tot de Raad van Brabant in Brussel, onder verwijzing naar het bijdragen in de bede ('contribuabel ende alsoo resortierende ende onder dem Land van Falckenborch'). Van den Bongart beschouwde de Raad dus als competent, wat eigenlijk impliceerde dat hij de soevereiniteit van de Spaanse kroon over Terblijt erkende. Niet een keuze die men van de heer van een 'vrije Rijksheerlijkheid' zou verwachten, maar wel een keuze voor een instantie met meer gezag dan de schepenstoel van Aken. De schepenen van Terblijt verweerden zich met een brief aan de Raad tegen het rekest van Van den Bongart, en daarmee is de kwestie blijkbaar geëindigd. Maar voor de betalingen aan het Land van Valkenburg maakte dit geen verschil.

Vooruitlopend op de behandeling van de muntslag kan hier al het volgende worden vermeld. Het verslag van een bijeenkomst van de Nederrijns-Westfaalse Kreits in oktober 1566, waar een klacht over de muntslag in Terblijt werd behandeld, spreekt van 'Blitt in der Graffschafft Valckenberg gelegen'. Maar helemaal zeker over de status was men niet. In de volgende vergadering, in februari 1567, werd besloten om zowel de naburige rijksstanden als de Spaanse landvoogd in Brussel te verzoeken om actie te ondernemen.¹² De laatste greep snel in. De muntmeester en zijn knecht werden niet lang daarna in Terblijt gearresteerd en naar

Brussel gebracht. De Kreits protesteerde slechts pro forma wegens (mogelijke) schending van de grenzen en jurisdictie van het Rijk, en vroeg om uitlevering van de gevangenen. Een jaar later, in november 1568, klaagde de knecht er bij de Kreits over dat hij en de muntmeester nog steeds gevangen zaten. Hij stelde dat zijn activiteiten in Terblijt, 'als ressortierende onder Aken ende alsoo onder t'Rijck', alleen door rechters van het Rijk mochten worden behandeld. In Brussel negeerde men deze redenering en voor de Kreits was deze klacht geen aanleiding om nog iets te ondernemen.¹³

Hoewel het gebruikelijk is geworden om Terblijt te betitelen als 'vrije Rijksheerlijkheid', is deze aanduiding in oude stukken pas in de achttiende eeuw te vinden. In zijn rekest aan de keizer (zie hierna) spreekt Van den Bongart in 1568 van 'die freije herrschafft Blijtt'. De schepenen noemen zich in een in 1595 uitgesproken vonnis schepenen 'van der Blijtt'. In het huwelijkscontract van Otto van den Bongart uit 1611 is slechts sprake van 'die herligkeit Zu der Blijtt'.¹⁴ Pas veel later, in 1778, betitelde J. van Leerodt zich als 'Herr der freien Reichsherrschaft Blyt'.¹⁵ Die term was intussen in de mode, maar zeker niet juist wat Terblijt betreft, want na het Partagetraktaat van 1662 beschouwden de Staten-Generaal de heerlijkheid als een gebiedje dat onder hun soevereiniteit viel. Van 'vrij' en 'rijks' was definitief geen sprake meer. Terblijt betaalde dus ook steeds mee aan de lasten van het Staatse deel van het Land van Valkenburg.

Over de rechtsgang in hoger beroep maakten de Staten-Generaal zich echter niet druk. Dat men vanuit Terblijt incidenteel in hoger beroep naar de schepenstoel van Aken bleef

¹⁰ Ibidem, 223.

¹¹ RHCL, LvO, inv.nr. 635.

¹² LNRW, Niederrheinisch-Westfälisches Kreisarchiv (hierna: NWKA), inv.nr. XII.9 f. 60v en f. 8or.

¹³ NWKA, inv.nr. IX.1 f. 706.

¹⁴ LNRW, RKG, inv.nr. 604 f. 87.

¹⁵ Gross, A.J., 'Geschichte des Ländchens zur Heiden', in: *Aus Aachens Vorzeit* 15 (1902) 44.

Kaart van Tirion (eerste helft 18de eeuw): 'Blyt' (rechtsonder) als onderdeel van Staats Valkenburg getekend. RHCL, Kaartencollectie, nr. KP 42a.

gaan, werd nog lang getolereerd.¹⁶ Pas in 1772 klaagde het Staats Leenhof van Valkenburg bij de Staten-Generaal dat in Terblijt de bevoegdheid van het Leenhof in civiele zaken in appel, zoals die in het hele Land van Valkenburg gold, niet werd erkend.¹⁷ Dat kreeg niet direct een vervolg. Maar in 1779 wilde een inwoner van Bemelen bij het Leenhof van Valkenburg in appel gaan tegen een vonnis van de schepenen van Terblijt. De schepenen van Terblijt wilden dit niet toestaan en stelden dat de schepenstoel van Aken appellinstantie was. Maar zij wezen de soevereiniteit van de Staten-Generaal niet af en gehoorzaamden aan een bevel om de executie van hun vonnis op te schorten. Een rekest van de veroordeelde aan de Staten-Generaal leidde ertoe dat de beslissing over de rechtsgang in hoger beroep werd overgelaten aan de Raad

van Brabant in Den Haag. De schepenstoel van Aken verdedigde haar positie nog in een brief aan de Raad d.d. 16 juli 1779, maar de Raad besliste in december 1779 dat het Staats Leenhof van Valkenburg appellinstantie was voor Terblijt. De Staten-Generaal deden een overeenkomstig bevel uitgaan aan schout en schepenen van Terblijt.¹⁸ Daarmee was ook aan het laatste restje eigenheid voor de heerlijkheid Terblijt een einde gekomen en was Terblijt volkomen onderdeel van het Staatse deel van het Land van Valkenburg.

Muntslag

Muntslag was in het Heilige Roomse Rijk ooit het privilege van de keizer geweest, één van de *regalia*, maar de keizer moest dit privilege al lang delen met de rijksvorsten. In 1231 had kei-

16 In de achttiende eeuw werden nog appelprocessen vanuit Terblijt bij de schepenstoel van Aken gestart in 1703, 1718, 1727 en 1736, maar alleen in dat laatste proces kwam de schepenstoel tot een vonnis.

17 RHCL, LVO, inv.nr. 9990 pagina 170.

18 Ibidem, pagina 170-171; inv.nr. 9991 pagina 404-409.

zer Frederik II schriftelijk bevestigd dat de vorsten het muntrecht hadden. Wie het muntrecht mocht uitoefenen, stond daarmee in principe hoog in de rangorde en was soeverein binnen rijksverband. Het betrof personen, geen territoria. Dat de keizer ooit besloten zou hebben aan Terblijt, dit onbeduidende vlekje grond binnen het Rijk, het privilege van muntslag te kopiëren, is niet aannemelijk. Maar in de veertiende eeuw hadden allerlei heren in de omgeving al munten laten slaan, zonder zich te bekommeren over de vraag of zij formeel het recht daartoe hadden. In de zestiende eeuw is er opnieuw sprake van muntslag op allerlei plaatsen. Willem (II) van den Bongart beschikte in 1565 niet over oorkonden waaruit kon blijken dat hij als heer van Terblijt het muntrecht bezat. Daarin wijkt hij niet af van andere heren die toen munten lieten slaan. De oorkonden waren altijd zoek, verbrand, of in handen van iemand die ze niet wilde vrijgeven. In zijn andere heerlijkheid, Heiden, durfde Willem geen munten te slaan, omdat hij dan direct met het gezag van de hertog van Gulik zou worden geconfronteerd. Terblijt leek een vrijplaats voor deze activiteit.

Muntslag was nog echt handwerk, een betrekkelijk eenvoudig proces. Een muntmeester met een knecht was voldoende, en een kleine smeltoven. Het snijden van de ijzeren stempels was een specialisme, zodat die meestal werden gekocht. Moeilijk was de logistiek eromheen. Er moest zilver worden verzameld en aangevoerd, vaak in de vorm van bestaande munten. Er moesten afzetkanalen worden gevonden. De munten moesten uiteindelijk liefst in omloop worden gebracht door ze te vermengen met bestaande munten die iedereen vertrouwde. De muntslag werd daarom sterk gedreven door het initiatief van kooplie-

den, handelaren die mogelijkheden zagen om geld te verdienen met middelen die grensden aan, of gelijk stonden aan oplichting. Zij plaatsden bestellingen bij muntmeesters, die weliswaar een overeenkomst hadden met de heer van een heerlijkheid op basis waarvan zij mochten werken, maar zelfstandige ondernemers waren die vaak de onderhandelingen voerden met de handelaren en hun eigen winst wilden maximaliseren. De heer ontving een vergoeding per geslagen munt, de 'sleeschat'.¹⁹ De kwalijke praktijken van het omsmelten van goede munten en vervolgens slaan van munten die veel gelijkenis hadden met de bekende munten, maar met een lager gehalte aan edelmetaal, werden in 1561 al beschreven in een vermanende brief van de keizer aan de abdis van Thorn.²⁰

De overheden keerden zich in toenemende mate tegen alle 'wilde' muntslag en probeerden de kwaliteit van de in omloop zijnde munten te bewaken. Zowel door het Rijk als door de land-

Illustratie bij het hoofdstuk 'Van Valsche Muntenaers' uit een heruitgave (Rotterdam, 1650) van een werk van J. de Damhouder, *Practycke in criminele saken*.

19 Tangelder, F.B.M., *Muntheer en muntmeester* (Arnhem 1955) 187-192.

20 '(...) die guete munzen haimblicher weise auswechslen, dieselben volghends schmelzen und von newem auf das geprechs und formb der rechten gueten munz in ganz schlecht und gemeinen werdt zumunzen.' Brief van de keizer aan de abdis d.d. 18 september 1561. RHCL, Thorn 01:187C, inv.nr. 18818/133.

M. Lischaner, *Les faux-monnayeurs (de valsemunters)*. Uit: *Le Magasin Pittoresque* (46) (1863).

voogd van de Spaanse Nederlanden in Brussel werd er steeds strenger opgetreden. Er kwam regelgeving en controle. Vanuit Brussel was in 1558 een verbod gericht tegen in Thorn geslagen munten, in 1559 gevolgd door een verbod op het leveren van edele metalen aan onder andere Thorn en Rekem. Ook het Rijk werd actief. De *Reichsmünzordnung* van 1559 delegerde de taak om toezicht uit te oefenen op de kwaliteit van munten aan de kreitsen. Soms werd er actie ondernomen tegen individuele muntheren. Het muntrecht van de graven van Bergh werd in 1561 opgeschort. De stad Keulen vaardigde in 1564 een verbod uit tegen allerlei gouden en zilveren munten, onder andere geslagen in Gronsveld, Rekem en Thorn. In 1560, 1563 en 1564 vaardigde de hertog van Gulik al pamfletten uit waarmee bepaalde munten in zijn territorium werden verboden. Maar van een consequente aanpak was in het

Rijk nog geen sprake. Dat zou nog tot 1566 duren.

De eerste heer die aantoonbaar munten liet slaan in Terblijt was Dietrich (II) van Millendonck, tweede echtgenoot van de weduwe van Frans van Schönrode. Dietrich was heer van de aan Heiden grenzende heerlijkheid Schönau en hij was niet helemaal onbekend met muntslag. Zijn vader, Dietrich (I), had in 1542 een zilveren munt laten slaan als heer van Schönau. Namens zijn echtgenote kon Dietrich (II) als heer van Terblijt optreden, en blijkbaar sloot hij een overeenkomst met een muntmeester. De schepenen van Terblijt verklaarden in 1568 dat Dietrich koperen munten had laten slaan in Terblijt (in 1565?).²¹ Hij zou ook voornemens zijn geweest om zilveren munten te laten slaan. Toen zijn echtgenote Theodora in 1564 stierf, probeerde hij om heer van Heiden en Terblijt te blijven, als vruchtge-

21 'Noch ist Scholtis und Scheffen kundich, in zeiten des Edlen Ehrenhaften Dieterichs van Milendonck derselb Her Zur Blitt gewest ist, ein kupferne müntz Zur Blitt gehat hat.' HHStA, RHR, Judicialia, Alte Prager Akten, inv.nr. 25-3, f. 11-11a.

bruiker. Dat lukte maar beperkte tijd. Zoals eerder vermeld, verdeelden Willem en zijn broer de erfenis van hun ouders in september 1564. In 1563 waren zij door de hertog van Gulik al met Heiden beleend. Er is geen document waaruit blijkt wanneer Terblijt in bezit kon worden genomen. Mogelijk was dit pas eind van het jaar 1565, omdat de in Terblijt geslagen koperen muntjes imitaties waren van nieuw Luiks kopergeld dat in augustus 1565 door de bisschop van Luik in omloop was gebracht. Deze nieuwe muntjes hadden waarden gelijk aan één, twee en een half, en vijf Brabantse stuivers. De laatste twee types werden *brûlés* genoemd.

Het prinsbisdom werd blijkaar al snel overspoeld met vervalsingen van deze *brûlés*, en Terblijt had daar een belangrijk aandeel in.

Muntslag onder Willem van den Bongart

Willem van den Bongart trof dus naar eigen zeggen een ‘Münzhaus’ aan toen hij de heerlijkheid Terblijt in bezit kreeg.²² Wat er daarna gebeurde, beschreef hij later in een rekest aan de keizer. Volgens zijn verhaal was hem niet kwalijk te nemen dat de muntslag in Terblijt

werd voortgezet. Er waren voorbeelden van zeer oude (‘uralte’) munten, geslagen in Terblijt. Zijn twee (sic) voorgangers als heer van Terblijt zouden ook munten hebben laten slaan. Zijn directe voorganger zou over documenten beschikken waaruit onomstotelijk zou blijken dat de heer van Terblijt het muntrecht had. Nadat Willem zelf de heerlijkheid in bezit had genomen, zou de muntslag nog korte tijd, slechts drie of vier maanden, zijn voortgezet, en dat alleen om zijn recht te bekrachtigen, want hij had er zelf niets of bijna niets mee verdiend. Zijn muntmeester Matthias Frederichs had helaas ‘slecht zilver’ gebruikt. Toen de Rijksdag in 1566 nieuwe voorschriften uitvaardigde, had hij deze activiteit meteen stopgezet, al werd Terblijt in dat besluit niet genoemd. Een keurige adellijke heer dus, gespist op het behoud van zijn rechten, maar zeker niet belust op geldelijk gewin. Misschien een tikkeltje lichtgelovig en te goed van vertrouwen. In een brief aan de hertog van Gulik schrijft hij dat, mocht hij iets fout hebben gedaan, het zou zijn gekomen door ‘einfaldt’ (onnozelheid). Klopt zijn verhaal, en klopt het beeld dat hij van zichzelf probeerde te geven?

Willem was waarschijnlijk geboren in 1517,

Een Luikse ‘brûlé’ van zes sols uit 1566, die officieel een waarde van vijf Brabantse stuivers had. Het randschrift op de zijde met het wapen luidt: ‘GERARDVS*A*GROIS-BEECK*EP [ISCOPU] S*LEO [DIENSIS]’ (Publieke domein).

22 Terblijt kent een ‘Hoeve De Munt’ (Muntstraat nr. 3). Dit is mogelijk de plaats waar de muntslag plaatsvond, maar hoe betrouwbaar deze traditie is, is niet te zeggen.

en was in 1543 in het huwelijk getreden. Hij was dus zeker geen jonge onervaren man meer toen hij in het bezit kwam van Terblijt. Willem voerde talrijke processen, over erfeniskwesties, over de verhouding tussen Heiden en Schönau, en over meningsverschillen met zijn onderdanen. Vermeld is al dat hij zich in 1548 tot de Raad van Brabant wendde toen de schepenen van Terblijt hem zijn zin niet gaven. Willem was geen gemakkelijke heer en kwam herhaaldelijk in aanvaring met de schepenen en inwoners van Heiden, waarbij de hertog van Gulik tussenbeide moest komen. Wilhelm kon niet doen alsof het uitoefenen van muntrecht nog een heel gewone zaak was geweest tot het besluit van de Rijksdag in 1566. Hij moet zich ervan bewust zijn geweest hoe controversieel deze activiteit al langere tijd was. Zoals eerder beschreven, traden verschillende overheden al enige jaren op tegen degenen die slechte munten lieten slaan.

Er waren op meer plaatsen hagemunters (die munten sloegen met een lager gehalte edelmetaal, maar qua uiterlijk geen pure imitaties) en vervalsers actief die hun munten in Luiks gebied in omloop brachten, maar de muntslag in Terblijt moet van substantiële omvang zijn geweest, genoeg om een speciaal decreet van de prins-bisschop van Luik te rechtvaardigen. Dit decreet van 25 oktober 1566 vermeldt twee types zilveren munten (zie hierna), en vervolgens worden ook de koperen munten genoemd:

‘Alzoe men bevindt dat in dese onse Landen zich stroijen ende besajien zeker silvere stucken gelts in forme van dalders geslagen tot Blyt [...]

Ende daerenboven om dat men zekerlijck weet dat te Blyet geslagen werden onder onse wapenen ende titre mijten [koperen munten] van vier ende zess schillinghen op

navolginge van dien in onse mundten geslaghen, veel minder nae hun werde ende valeur [...]’²³

Het gebruiken of in omloop brengen van al deze munten werd ten strengste verboden.

Van den Bongart schreef in zijn verzoekschrift aan de keizer dat de muntslag onder zijn bewind slechts enkele maanden had geduurd. Hij zou de activiteiten na de Rijksdag van mei 1566 direct hebben gestaakt. De muntmeester en zijn knecht werden echter in het voorjaar van 1567 in Terblijt gevangengenomen. Hadden zij nog een jaar in Terblijt van de landelijke rust genoten? In april 1567 vaardigde de bisschop van Luik opnieuw een decreet uit waarin hij het verbod op de valse *brûlés* herhaalde. Vaten vol van deze munten zouden nog in Luik arriveren. Door de vele in omloop zijnde vervalsingen zag de bisschop zich gedwongen om zijn eigen *brûlés* sterk af te waarderen. De vervalsingen hadden het gewonnen van de echte munten.

Ook uit andere bewaard gebleven stukken blijkt dat Van den Bongart toch niet zo onschuldig was als hij deed voorkomen. Hij, of zijn muntmeester, was benaderd door Antwerpse kooplieden die een partij munten wilden laten slaan, om deze in Polen en het Oostzeegebied in omloop te brengen. Van de Bongart had persoonlijk goedgekeurd om ‘etliche silberen pfenninghen zu Blijt under meinen namen und waepen mit onderscheidtlichen umbschriften’ te slaan, zoals hij verklaarde.²⁴ Hij vertelde dit alsof het hem vrijpleitte: het was niet de bedoeling om daarmee personen binnen het Rijk op te lichten. Maar wel onnozele ‘buitenlanders’.

De gearresteerde muntmeester en zijn knecht waren op bevel van de procureur-generaal van de Raad van Brabant naar Brussel gebracht. Zij moesten voor deze Raad terecht-

23 Archives de l'État à Liège, Conseil Privé de la principauté de Liège, inv.nr. 101 f. 73v.

24 ‘Warhafte Responiones [...] auf etlicher mir aus fürstl. Güllischer Cantzleij schriftlich zubeantwortt zugestellte articulen’ (z.d.). LNRW, Paffendorf, Akten, inv.nr. 5,20a f. 8.

staan. Daarmee voldeed de justitie van de Spaanse Nederlanden aan het verzoek van de Kreits, en de protesten van de Kreits tegen deze handelwijze waren slechts een formaliteit.²⁵

Wat er daarna gebeurde met de muntmeester is niet zeker. Volgens een in 1570 bij het Rijkskamergerecht ingediende verhandeling werd hij 'in öl gesotten', dat wil zeggen levend gekookt in olie, een straf die speciaal voor valsemunterij werd toegepast. Aan de Waag in Deventer hangt nog een koperen ketel die in 1434 voor dat doel gebruikt zou zijn. Of dit lot muntmeester Matthias Frederichs werkelijk trof, is niet bekend.

De munten

De eerdergenoemde ordonnantie van de prins-bisschop van Luik uit 1566 noemt twee zilveren munten geslagen in Terblijt en in omloop gebracht in het prinsbisdom. Daarvan worden de volgende beschrijvingen gegeven:

- Een daalder met een afbeelding van de heilige Martinus en op de keerzijde twee wapens en het randschrift PARS QUARTA ROS.NOB.AUR.CUSA IN BLYET
- Een kwart daalder met op de ene zijde het wapen van Van den Bongart en het randschrift MON.NO.LIB.BA.I.BLYET, op de keerzijde een portret van de heer van Terblijt en het randschrift GUILLH. A BUNG. DO. HEYD.

Van de eerstgenoemde munt bevindt zich een exemplaar in de Nationale Numismatische Collectie (al wijkt het randschrift iets af van de in de ordonnantie gegeven beschrijving).

De wapens op deze munt zijn rechts (heraldisch links, de zijde van de moeder) het wapen van den Bongart, en links (heraldisch rechts, de zijde van de vader) het wapen van het geslacht Van Argenteuil. De grootmoeder van Willem

(II) van den Bongart van vaderszijde was een Van Argenteuil, maar dat verklaart niet waarom het wapen hier prominent is weergegeven, en als het wapen van de vader. Een verklaring hiervoor is wel het bestaan van een munt die in deze periode in Weert is geslagen voor Philip van Montmorency, graaf van Horn, de zogenaamde Martinusdaalder, die op de keerzijde ook twee wapens draagt, van De Montmorency en Horn. Het wapen Argenteuil lijkt voor de oppervlakkige beschouwer op dat van De Montmorency.

Sint Martinus had niets met Terblijt te maken, maar was wel de patroonheilige van de kerk van Richterich, in het Land van Heiden. Mede gezien het randschrift, zou de munt daarom ook beschouwd kunnen worden als munt van Heiden. Maar Martinus kwam dus ook voor op munten geslagen door de graaf van Horn. De gelijkenis zal bewust zijn nagestreefd om de gebruiker op het verkeerde been te zetten en acceptatie van de munt te vergemakkelijken.

De als tweede genoemde munt is verder alleen bekend van beschrijvingen en tekeningen uit 1834 en 1862.²⁶

Het wapen bevat in twee kwartieren de keper (het wapen Van den Bongart) en in de andere twee de geblokte schuinbalk van het wapen Van Schönrode.

De in de Luikse ordonnantie genoemde munten zullen daadwerkelijk in omloop zijn gebracht in Luiks gebied. Volgens de aanklager van de hertog van Gulik in het proces tegen Van den Bongart, waren echter nog diverse andere soorten munten geslagen, die elders waren afgezet:

[...] neben andern mehr guldenen Portugalerische, auch eins theils inwendig

²⁵ NWKA, inv.nr. IX.1 f. 706.

²⁶ Grote, H., ed., *Blätter für Münzkunde: Hannoversche numismatische Zeitschrift* (1834) kol. 374-375 en Tafel XXVI nr. 386; P.O. van der Chijs, *De munten der leenen van de voormalige hertogdommen Brabant en Limburg* (Haarlem 1862) Pl. XXXI.

Zilveren daalder met op de ene zijde twee wapenschilden, op de andere zijde de heilige Martinus. Randschriften: PARTEM QUART RO NO CVDEBAT D H ET B en op de keerzijde SANCTVS MARTINVS PATRONVS IN HEYD ET B. Bron: Nationale Numismatische Collectie, inv.nr. NM-10503.

kupfferen und übergulden Münzen, silbere pfenninge, [...] auch sonst andere silbere sorten, so für ortter thalers ausgebreitet und am gehalt und gewicht vil zu geringe. Wie gleichfals ein gutte anzal kupffere kleine Müntz sorten und Meitten [...]'²⁷

De *Portugaleser* is een zware gouden munt die in deze periode ook werd geïmiteerd in diverse Hanzesteden. In Terblijt zouden volgens de aanklacht dus zelfs vergulde koperen exemplaren zijn geslagen. De *Orter Thaler* was een daalder met een lagere waarde dan de *Reichsthaler*. 'Meitten' verwijst naar de mijt, een

klein koperen muntje, waarvan de Brabantse versie 1/72 van een stuiver waard was.

De zilveren munten zijn zeer zeldzaam. Over de oorspronkelijke aantallen zegt dit weinig. Van de overige genoemde vervalsingen zijn geen voorbeelden meer bekend. In de Nationale Numismatische Collectie bevindt zich nog een derde munt die wordt toegeschreven aan Terblijt.²⁸ Deze toont op de ene zijde een dubbelkoppige adelaar en op de keerzijde een ridder in wapenrusting met een banier. Het rond-schrift duidt hem aan als de heilige Martinus, maar iconografisch past dat niet. Het rond-schrift op de keerzijde luidt 'MONETA NOVA

Een Martinusdaalder geslagen in Weert. Bron: veilinghuis Jean Elsen & ses Fils.

27 LNRW, RKG, inv.nr. 584, acta priora van het proces voor het Hauptgericht Jülich, f. 27v.

28 Nationale Numismatische Collectie, inv.nr. NM-10504.

Tekening van een munt geslagen in Terblijt.
 Randschrift: GUILH*A*BV-NG*DO[MINUS]*HEYD en op de keerzijde MO*NO*LIB*BA*I*BLYT (Moneta Nova Liberi Baroni in Blyt). Bron: Van der Chijs, (1862) Pl. XXXI.

ARGENTEA BA B'. Het lijkt een imitatie van munten die zijn geslagen door de heren van Batenburg. De afbeelding van de heilige in riddersuitrusting en met banier komt op diverse types Batenburgse daalders voor, al is de heilige dan Sint Victor van Xanten en niet Sint Martinus. Maar de vier minuscule wapens in het hartschild verwijzen naar Van den Bongart.²⁹

Het proces tegen Van den Bongart

Op de rijksdag van mei 1566 kwam aan de orde dat de goede munten 'betrüglich abconterfeyt und gefährlich nachgeschlagen' werden. Dat er heren munten lieten slaan 'zu ihrem Vortheil und höchstem betrug gemeines Nutzens'. De Rijksdag verbood de activiteit van dergelijke muntslag volkomen, ook als er sprake zou zijn van een muntprivilege. Aan overtreders van dit verbod kon, zonder proces bij het Rijkskamergerecht, als straf de rijksban (*Reichsacht*) worden opgelegd, waarmee iemand al zijn rechten werden ontnomen.³⁰ Voor muntmeesters en hun assistenten dreigde de doodstraf als zij hun praktijken niet staakten. Aan de Spaanse koning werd verzocht binnen de Bourgondische Kreits

eveneens hard op te treden en voor muntslag de normen van het Rijk aan te houden. Munten die niet aan de eisen voldeden, zouden geherwaardeerd worden op de werkelijke waarde, en na een half jaar volledig uit de roulatie moeten worden genomen. De Rijksdag bepaalde dat voortaan tweemaal per jaar in elke kreits daadwerkelijk een *Probationstag* gehouden moest worden. Iedereen die munten liet slaan, was verplicht daar te verschijnen, ook als hij geen lid was van een kreits. Wie driemaal niet verscheen, zou daarmee automatisch het muntrecht verliezen.

De Nederrijns-Westfaalse Kreits hield vanaf oktober 1566 dergelijke *Probationstage*. Als 'Ausschreibender Fürst' van de Kreits was de hertog van Gulik verantwoordelijk voor het goed functioneren van de Kreits en het uitvoeren van de aan de Kreits opgedragen taken. De eerste *Probationstag* van de Kreits richtte een verzoek aan de hertog van Gulik om Van den Bongart, als onderdaan en vazal van de hertog, juridisch aan te pakken. Actie bleef echter nog achterwege.

29 B. de Jonghe, 'Quelques monnaies rares et inédites du Brabant et de ses fiefs', in: *Revue de la numismatique Belge* 5e série, Tome VI (1874) 103-104 en Plaat V nr. 8.

30 Reichsabschied zu Augsburg 1566, § 156-175. Von Senckenberg, H.C., en Schmauss, J.J., ed.: *Neue und vollständigere Sammlung der Reichsabschiede [...]* (Frankfurt 1747; herdruk Osnabrück 1967) (Dritter Teil) 235-238.

Hertog Wilhelm V van Kleef, Gulik en Berg (1516-1592) in 1540 (Publieke domein).

Nadat op de *Probationstag* in februari 1567 opnieuw klachten tegen Van den Bongart werden geuit, kwam de hertog in actie. Op 17 juni 1567 gaf hij aan zijn officier van justitie (*General Anwalt*) opdracht om Van den Bongart te vervolgen. Het proces tegen Van den Bongart begon nog diezelfde maand voor het *Hauptgericht Jülich*.³¹ De juridische formaliteiten waren tijdrovend, en alleen al het uitbrengen van de dagvaarding vergde bijna een jaar. Pas in juli 1568 kon de aanklager een uitgebreide ‘Clag Libel’ indienen. Volgens deze aanklacht zouden in Terblijt op bedrieglijke wijze allerlei munten zijn geslagen, in strijd met ‘des Reichs Ordnungen und Edicten’. De munten waren deels in omloop gebracht in omliggende gebieden, maar voor een belangrijk deel uitgevoerd, ‘auch bis in die königreiche Hispanien, Portugal, Polen, Littauw, Preusen, Dantzich, etc.’ Van den Bongart zou contractueel hebben vastgelegd dat zijn afnemers de munten met deze laatste bestemmingen niet in omloop zouden brengen binnen het Rijk of in de Bourgondische Nederlanden, volgens de aanklager een bewijs voor het bedrieglijke karakter van deze transacties. Het was een strafrechtelijk proces, en Van den Bongart zou zich er daarom niet toe kunnen beperken zich door een advocaat te laten vertegenwoordigen, maar zou persoonlijk moeten verschijnen om op de aanklachten te reageren. Van den Bongart verscheen in het najaar van 1568 inderdaad voor de rechters, maar onder protest. Hij wenste de competentie van de rechtbank op geen enkele wijze te erkennen.

Van den Bongart had intussen geprobeerd om een audiëntie bij de hertog te krijgen.³² In zijn verzoekschriften beschreef hij zich als iemand die altijd trouw en onderdanig was geweest aan de hertog en nu een zwakke oude man was, door derden misleid. Geen cent (‘hel-

ler noch pfenningk’) had hij aan de muntslag verdiend. Als de hertog hem genade zou verlenen, zou deze daarmee ‘ein Fürstliches werck’ doen, vooral voor de kinderen van Van den Bongart. Maar verder dan een verhoor door enkele raden van de hertog, en de beantwoording van schriftelijk gestelde vragen, kwam het niet. Van den Bongart stelde in zijn antwoorden dat hij zich in zijn onervarenheid vooral door de muntmeester had laten leiden.

In het nauw gedreven, ondernam Van den Bongart iets wat toen nog nauwelijks gebeurde vanuit deze streken: hij wendde zich rechtstreeks tot de keizer. Hij reisde in de zomer van 1568, nadat de ‘Clag Libel’ tegen hem was uitgebracht, zelfs persoonlijk naar Wenen om zijn zaak te bepleiten, een duidelijk teken dat hij dit als enige uitweg zag. In zijn verzoekschrift vroeg hij om ‘Absolution’, dus vergeving van al zijn ‘monetaire’ zonden, mocht hij iets fout hebben gedaan, wat hij eigenlijk ontkende. Het verzoekschrift had enig resultaat: de keizer deed op 19 augustus 1568 brieven uitgaan aan de Nederrijns-Westfaalse Kreits en aan de keizerlijke fiscaal bij het Rijkskamergericht.³³ De keizer vroeg de Kreits om informatie, en verzocht de Kreits en de fiscaal om geen stappen te zetten tegen Van den Bongart tot deze informatie door de keizer was ontvangen en beoordeeld. Daarmee was Van den Bongart niet tevreden, want hij drong er bij de keizer met een nieuw verzoekschrift d.d. 21 augustus 1568 nogmaals op aan hem de gevraagde ‘Absolution’ te verlenen. Er zou nog geen rechtszaak tegen hem zijn begonnen (een aperte leugen), en alleen de keizer zou eigenlijk in deze kwestie over Van den Bongart mogen oordelen. Zonder deze vergeving zou hij het risico lopen alsnog voor incompetent rechtbanken te worden gedaagd. Maar daar trapte de keizer niet in, en Van den Bongart keerde met dit magere resul-

31 Processtukken (eerste fase) als acta priora in: LNRW, RKG, inv.nr. 584.

32 LNRW, Paffendorf, Akten, inv.nr. 5,20a. Alle stukken zijn concepten en geen van de stukken draagt een datum.

33 HHStA, RHR, Judicialia, Alte Prager Akten, inv.nr. 25-3 en 129-58.

taat huiswaarts. Begin 1569 richtte Van den Bongart opnieuw een verzoekschrift aan de keizer. Hij beweerde dat de aanklager van de hertog van Gulik tijdens Van den Bongarts afwezigheid in Wenen een proces tegen hem zou hebben aangespannen. Het keizerlijke bevel aan de Kreits en aan de fiscaal was daardoor niet effectief geweest. Hij herhaalde zijn verhaal en verwees naar de eerdere brieven die de keizer had doen uitgaan. Dit keer schreef de keizer een brief aan de hertog van Gulik d.d. 8 maart 1569 en vroeg om informatie over het tegen Van den Bongart begonnen proces. Opnieuw een mager resultaat.

Voor het Hauptgericht Jülich diende Van den Bongart in het voorjaar van 1569 een 'Protestationsschrift' in. Hij presenteerde kopieën van de brieven die hij in augustus 1568 van de keizer had weten te krijgen, gericht aan de Kreits en de fiscaal. Volgens Van den Bongart had de keizer de zaak naar de Rijkshofraad toegetrokken (evocatie, het overnemen van de behandeling door een hogere rechtbank) en mocht een lagere rechtbank niet meer oordelen. De rechters concludeerden echter dat de keizer alleen om informatie had gevraagd. Die was volgens hen ook verstrekt, en daarom kon het proces worden voortgezet. Van den Bongart ging op 1 juli 1569 tegen dit tussenvonniss in appel bij het Rijkskamergerecht. Hij stelde daar dat Terblijt rijksonmiddellijk was ('dem heiligen Röm. Reich ohne mittel unterworfen') en dat hij als heer van Terblijt alleen de keizer (en Rijkshofraad of Rijkskamergerecht) als hogere rechter hoefde te erkennen. Het proces voor het Hauptgericht zou daarom nietig zijn. De advocaat van de hertog bij het Rijkskamergerecht bestreed dat Terblijt rijksonmiddellijk zou zijn. Bovendien was Van den Bongart, die niet eens een huis in Terblijt had, zonder twijfel woonachtig in Guliks territorium en een Guliks onderdaan. Van den Bongart had geen enkel bewijs overgelegd voor het bezit van het muntrecht. Zijn verzoek om 'Absolution' dat hij in augustus 1568 aan de keizer had gericht, was

Wapen, afkomstig van het huis Heyden, nu aangebracht aan de kerk van Horbach. Het dateert van rond 1600. Het wapen Van den Bongart is in het gevierendeelde schild gecombineerd met het eerdere wapen van de Van den Bongart als eigenaren van het huis Heyden. Bron: www.aachener-geschichtsverein.de.

niet spontaan geweest en uit eigen beweging, want toen liep het proces tegen hem voor het Hauptgericht al een jaar.

Het duurde jaren, maar op 23 december 1575 verwierp het Rijkskamergerecht het appel. Daarmee was de weg vrij om het proces voor het Hauptgericht voort te zetten, maar gegevens over het vervolg ontbreken. Of de rechters tot een veroordeling kwamen, is dus niet bekend. Dat Van den Bongart op genade van de hertog van Gulik mocht rekenen, is niet aannemelijk. Daarop wijst ook de afloop van een ander proces. In een geschil tussen de heer van Heiden en zijn onderdanen kwamen commissarissen van de hertog tussenbeide. Van den Bongart werd veroordeeld tot een boete van 1.000 goudgulden, waarna er zonder pardon

beslag werd gelegd op zijn bezittingen in Guliks gebied. Vanaf 1584 voerde Van den Bongart hiertegen een proces bij het Rijkskamergerecht.³⁴ Dit was nog niet afgesloten toen Willem van den Bongart in 1596 overleed. Voor zijn zoon en opvolger Willem (III) had dit alles geen nadelige consequenties. Hij was zeer succesvol in dienst van de hertog van Gulik, als *Amtmann*, als *Geheimer Rat* en als diplomaat.

Andere processen rond Terblijt

Er heeft een kwestie gespeeld in Terblijt die tot bemoeienis van diverse rechtbanken leidde en typerend is voor de situatie aan de rand van de Spaanse Nederlanden.³⁵ De heer van Terblijt was een erfpacht verschuldigd van 26 vaten rogge, waarvoor zijn grondbezit in Terblijt als onderpand diende. In de jaren 1578-1590, toen het gebied door oorlog werd geteisterd, werd deze niet betaald. De rechthebbende, Johan Knubben (geen inwoner van Terblijt) begon daarom een proces bij de schepenbank van Terblijt. In 1595 stelde deze hem, verrassend genoeg voor een proces tegen de heer, in het gelijk. Hij zou zich mogen verhalen op het onderpand en de vruchten daarvan mogen genieten. Namens de heer werd in appel gegaan bij de schepenstoel van Aken. In 1598 kwam dit proces zonder vonnis tot stilstand. Betaald werd er niet. Jaren later, na de dood van Knubben, wilden de diverse erfgenamen, geen van allen inwoners van Terblijt, alsnog de rechten uitoefenen die uit dit deel van de erfenis voortvloeiden. Onderhandelingen liepen spaak. Daarop wendden zij zich in 1615 tot de schepenstoel van Aken, die in het nooit afgeronde appelproces een ‘*citatio ad reassumandum*’ deed uitgaan aan Van den Bongart, een bevel om het proces te hervatten. Omdat Otto van den Bongart, de kleinzoon van Willem (II), het proces weer frustreerde, werd het appel in 1619

door de schepenstoel afgewezen als zijnde ‘desert’, dat wil zeggen door de klager opgegeven. De schepenen van Terblijt kregen bevel het vonnis van hun voorgangers uit 1595 alsnog tot uitvoering te brengen. Toen zij, onder druk van de heer, niet gehoorzaamden, werden zij door de schepenstoel gedagvaard en dreigde de schepenstoel met een boete van 300 goudgulden. Een meerderheid van de schepenen begon nu slappe knieën te krijgen, maar Van den Bongart greep in, onthief vier schepenen die aan de schepenstoel wilden gehoorzamen uit hun functie en stelde nieuwe aan die hem welgezind waren. Schout Hendrick Sniijders nam ontslag. De schepenstoel van Aken veroordeelde de schepenen van Terblijt daarop tot de boete, die niet werd betaald. Hoewel de schepenstoel in de zeventiende en achttiende eeuw herhaaldelijk soldaten heeft ingezet tegen onwillige heerlijkheden, werd in dit geval een andere lijn gekozen. Men wachtte op een kans.

De erfgenamen probeerden intussen hun recht te halen. Zij vroegen aan de schepenstoel zogenaamde ‘*executoriales*’, brieven waarmee aan andere autoriteiten kon worden verzocht om het vonnis tot uitvoering te brengen binnen hun jurisdictie. De erfgenamen wendden zich daarmee tot de drossaard van Valkenburg, die zich blijkbaar competent achtte om in Terblijt op te treden. Met een aantal Spaanse soldaten trok hij op 8 augustus 1619 naar de pachthoeve van de heer in Terblijt en voerde paarden, koeien en schapen af naar Valkenburg, waar hij deze wilde verkopen om zo een deel van de schulden te incasseren.³⁶ De pachter van de heer, Lemmen Olislegers, probeerde dit te verhinderen door zich tot de schepenen van Valkenburg te wenden. Olislegers ging bovendien direct in appel bij het leenhof van Valkenburg over een procedureel punt, maar de schepenen van Valkenburg vonnisten op 26

34 LNRW, RKG, inv.nr. 588.

35 Veel relevante stukken in: LNRW, RKG, inv.nr. 604 en 605.

36 LNRW, Paffendorf, Akten, inv.nr. 9,80a.

augustus in het voordeel van de drossaard, die daarop opnieuw beslagleggingen deed in de pachthoeve in Terblijt. Olislegers ging tegen het vonnis in appel bij het leenhof van Valkenburg, maar wendde zich ook tot de Raad van Brabant in Brussel. Die verleende een voorlopig bevel tot opschorting van alle actie door de drossaard. Wat de juridische overwegingen waren, blijkt niet uit de bewaard gebleven stukken. Op 7 april 1620 velde het leenhof van Valkenburg vonnis in appel en vernietigde het vonnis dat de schepenen van Valkenburg in het voordeel van de drossaard hadden uitgesproken.

Intussen had men in Aken een kans gekregen om op te treden. Pachter Olislegers, die ook schepen van Terblijt was, werd op 12 november 1619 in Aken gearresteerd en gevangengezet in opdracht van de schepenster, om zo betaling van de opgelegde boete af te dwingen. Hij weigerde cautie te stellen en bleef gevangen. Olislegers wendde zich weer tot de Raad van Brabant in Brussel. Stukken van het proces ontbreken, maar hij kon daar alleen suc-

Alliantiewapen van Ferdinand van den Bongart, heer van Heiden en Terblijt (†1663), en Maria Franziska von Nesselrode, te vinden in de tweede voorburch van het huis Heyden. Het wapen Van den Bongart is in het gevierendeelde schild weer gecombineerd met het eerdere wapen Van den Bongart. Bron: www.aachener-geschiedtsverein.de.

ces hebben door zich als Brabants onderdaan te presenteren, omdat hij als zodanig beschermd werd door Brabantse privileges. De Raad bepaalde dat de gevangene onmiddellijk in vrijheid moest worden gesteld, maar pas na een herhaald bevel in januari 1620, met dreiging van een boete, werd Olislegers op 4 februari 1620 in Aken vrijgelaten. Het lijkt vreemd dat de schepenster gehoorzaamde, aangezien hij Terblijt toch als gelegen binnen het Rijk beschouwde, maar Olislegers was mogelijk werkelijk Brabants onderdaan, en als zodanig beschermd door Brabantse privileges.

Nu de 'executoriales' niet meer effectief bleken, gingen de erfgenamen de uitvoering van het vonnis uit 1595 in eigen hand nemen. Op 1 april 1620 trok een groep door de erfgenamen betaalde mannen Terblijt binnen. Zij wilden verhinderen dat de pachter van de heer de akkers bewerkte, omdat het vonnis van de schepenster het gebruiksrecht aan de erfgenamen gaf. Dit liep uit op een vechtpartij, waarna de groep van de erfgenamen de ploeg wegvoerde. De pachter wist de grond echter toch te bewerken. Begin augustus 1620 trok weer een groep door de erfgenamen ingehuurd mannen naar Terblijt, vergezeld door een notaris. Zij begonnen het graan op de landerijen van de heer te oogsten, waartoe het vonnis van de schepenster hun het recht gaf. De volgende dag kwamen zij terug om het werk af te maken, weer vergezeld door de notaris. Maar de broer van de heer van Terblijt, Willem, verscheen, samen met drie gewapende knechten te paard, en zij joegen de mannen van de akkers, slaand met knuppels. De mannen vluchtten over de grens met de heerlijkheid Berg, maar Van den Bongart en zijn knechten bleven hen achtervolgen en slaan. Toen een van hen zich probeerde te verweren door met stenen te gooien, loste een van de knechten een schot, maar miste, waarna hij de man met een degen in het been verwondde. De notaris probeerde de rechtmatigheid van de actie van de groep aan te tonen door Van den Bongart een juridisch document te laten zien,

maar dat maakte Willem van den Bongart alleen maar razender. De notaris en een van de mannen van de groep werden vanuit Berg naar de hoeve van de heer in Terblijt gedreven en daar twee dagen gevangengehouden. Vervolgens zouden zij, onder begeleiding van een groep inwoners van Terblijt, als gevangenen naar Heiden worden gevoerd, maar de groep werd in Sibbe tot staan gebracht en de gevangenen werden bevrijd. Hierna liet de rijproost van het kapittel van Sint-Servaas verklaringen van betrokkenen vastleggen door de schepenen van Berg, vanwege schending van het territorium door Van den Bongart. Rijproost en schepenen begonnen een proces bij de Raad van Brabant in Brussel tegen Willem van den Bongart, dat in 1622 nog voortduurde.³⁷ Zij kozen dus voor de gezaghebbende rechtbank in Brussel, en niet voor rechtbanken van het Rijk. Volgens Van den Bongart was de actie van de erfgenamen waartegen zijn broer was opgetreden 'eene acte van openbaere violentie, dijverije ende roverije'. Het vonnis van de schepenstoel van Aken wilde hij dus negeren. De uitkomst van dit proces is onbekend.

Tegen het verwerpen van het appel door de schepenstoel van Aken in 1619 was Van den Bongart in appel gegaan bij het Rijkskamergericht. Bovendien vroeg hij in september 1620 het Rijkskamergericht om een *Mandatum*, een gerechtelijk bevel tegen de erfgenamen, dat verdere acties van hun kant zou moeten verbieden. Beide processen bleven zonder vonnis. Waarschijnlijk konden de erfgenamen hun vorderingen verder vergeten.

De kwestie is een voorbeeld van het gebrek aan respect van heren van 'vrije Rijkshoerlijkheden' voor de schepenstoel van Aken als hun eigen belangen in het geschil waren. Deze casus laat ook zien hoe een geschil gemakkelijk kon uitgroeien tot een wirwar van proce-

dures bij verschillende instanties, zonder dat competenties goed konden worden afgebakend, en vaak met als voornaamste resultaat dat de kwestie onopgelost bleef.

Het juridische succes bij de Raad van Brabant en het Leenhof van Valkenburg heeft de heer van Terblijt er misschien toe aangevoerd om zich te gaan verzetten tegen het betalen van de bede. Er zijn aanwijzingen dat Terblijt in de jaren twintig van de zeventiende eeuw geprobeerd heeft zich daar weer aan te onttrekken. In augustus 1629 werden in Maastricht getuigen gehoord voor commissarissen van de Raad van Brabant. Stephanus Fabritius, schout van Terblijt sinds 1621, verklaarde dat Terblijt tot het Rijk behoorde.³⁸ De rekeningen van de bede voor het jaar 1628-1629 bevatten advocaat- en deurwaarderskosten in verband met een proces tegen Terblijt.³⁹ Ook Elsloo probeerde in die periode om langs juridische weg aan betaling te ontkomen. Dit proces kan voor Terblijt uiteindelijk niet tot succes hebben geleid, want na het Partagetraktaat van 1662 vonden de Staten-Generaal het vanzelfsprekend om Terblijt aan te (blijven) slaan.

Samenvattend: de status van Terblijt

Terblijt kwam als zelfstandige heerlijkheid uit de middeleeuwen, maar het had geen bijzondere status binnen het Rijk en van enige vorm van erkenning van een rijksonmiddellijke status was geen sprake. En niets wijst erop dat aan de heren van Terblijt ooit het recht van muntslag was verleend. Incidenteel is door heren van Terblijt de stelling ingenomen dat Terblijt rijksonmiddellijk zou zijn, maar de heren volgden geen vaste lijn of strategie gericht op het bereiken of verdedigen van een rijksonmiddellijke status. Hun houding ten opzichte van instituties en hun keuze van rechtbanken was puur

37 Het dossier omvat 125 folio's.

38 Meulleners, Legertochten, 163-164.

39 Archief Schloss Haag, inv.nr. 4664 f. 40 (kosten advocaat); RHCL, LvO, inv.nr. 626 (kosten deurwaarder).

opportunistisch. Als dat hun eigen belangen diende, ondermijnden zij het gezag van de Kreits of de schepenstoel van Aken. Toen de zelfstandigheid werd bedreigd, werd er geen steun gezocht bij het Rijk. Van de zijde van het Rijk bleek er ook geen enkel interesse te zijn. Terblijt was geen rijks- of kreitsstand. Staatsrechtelijk was het een niemandsland binnen het Rijk, met ongedefinieerde status. Het was daarmee overgeleverd aan de krachten in de omgeving. Terblijt had niet de mogelijkheid om verschillende landsheren tegen elkaar uit te spelen, omdat het alleen met het Land van Valkenburg te maken had. Toch was ook de belangstelling van die zijde beperkt en van een annexatie was geen sprake. Terblijt moest betalen, maar intern mocht het verder zijn eigen zaken regelen, en de rechtsgang op de schepenstoel van Aken werd in de praktijk ook als een interne kwestie beschouwd en nog lang getolereerd. Maar van de soevereiniteit die de ten onrechte gebruikte term 'vrije Rijksheerlijkheid' suggereert, was geen sprake.

ABSTRACT

The mint of the lordship of Terblijt around 1565: lords as counterfeiters

For a short period in the second half of the sixteenth century the tiny lordship of Terblijt, east of Maastricht, was a centre for the production of counterfeit coins. Its lords claimed a special status for the lordship within the Holy Roman Empire and the historic right to mint coins. The Rhenish-Westphalian Circle, recently entrusted with the duty of guarding the quality of the coinage, and the authorities in Brussels joined hands to suppress this activity.

This raises questions about the formal status of the lordship in the early modern period. It was situated in the border region between the Holy Roman Empire and the Netherlands, which the Treaty of Augsburg in 1548 had largely separated from the Empire. Regional historians have dubbed this lordship a ‘Free Imperial Lordship’ and have assumed imperial immediacy. Terblijt can, however, not claim such distinction. From the middle of the sixteenth century, it paid contributions to the Spanish Netherlands, and later to the States General in The Hague. In spite of being allowed to use the Court of the City of Aachen as a court of appeal until 1779, it was in no way recognised as having an independent status and being part of the Holy Roman Empire. It was neither free nor imperial.